

ВІДГУК

на дисертацію Поліщука Олександра Сергійовича

«Ціннісні засади колективної дії у сучасному суспільстві

(філософський аналіз)»

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук

за спеціальністю 09.00.03—соціальна філософія та філософія історії

Дана дисертаційна робота розкриває цікаву і, безперечно, актуальну тему, яка набула належного осмислення у світовій філософській думці лише у останні десятиліття. Сама тема колективної дії була заідеологізована у радянській соціогуманітарній науці, набуває нового звучання завдяки підвищенню громадянської самосвідомості та суспільної та політичної активності громадян України. Завдяки цьому значної запитаності набувають ті теоретичні розробки визнаних світових класиків дослідження колективної дії, які привернули увагу вітчизняних науковців лише у останні роки. Якщо у радянські часи тема колективізму витлумачувалася надто вузько – а саме у дусі соціалістичної солідарності людей праці, то у останній, революційний період політичного розвитку українського суспільства тема колективної дії почала нерідко романтизуватися, що мало як позитивні, так і негативні практичні наслідки, однак переважно шкодило об'єктивному науковому її дослідженню. У вітчизняній публіцистиці останнього часу сама по собі колективна дія та її вплив на соціальні процеси не завжди коректно розглядалися мало не як панацея і універсальна відповідь на усі питання і проблеми суспільного розвитку. При цьому лише деякі дослідники звертали увагу на ризики та проблеми, пов'язані з засадами виникнення колективних дій та напрямками їх застосування – від неминучих проблем недостатньої координації до важких соціальних патологій, масштабної соціальної дезорганізації та посилення соціального радикалізму в цілому у суспільстві. Уникнути невиправданої

романтизації та виявити шляхи подолання проблем розвитку цивілізованої колективної дії можна лише шляхом чіткого з'ясування чинників та механізмів утворення колективних дій і особливо їхніх ціннісних засад, а відповідно – важелів управління цим процесом, або хоча би коригування його ходу у суспільно корисне русло.

Звертаючись до теми ціннісних засад колективної дії, дисертант не лише реактуалізує кращі гуманістичні здобутки класичної соціальної філософії, тобто мету творення колективних дій, але й виявляє джерело та основні цілі такого творення. Дисертант цілком слушно звертає увагу на те, що людина як творець колективних дій – це зовсім не обов'язково носій високого рівня соціальної рефлексії та чітко визначених ідей та принципів поведінки, але завжди це конкретна людина з визначеними соціальними потребами та цінностями, яка постає у громадянському суспільстві як носій тієї чи іншої соціальної ролі – члена сім'ї, жителя мікрорайону чи будинку, представника громадської організації, державного чи приватного підприємства тощо, чим визначається не лише соціальна та громадянська позиція та діяльність людини, але й той спосіб, у який вона буде брати участь у колективних діях.

Саме цією обставиною зумовлений інтерес дослідника до теми колективної ідентичності та її ціннісних засад, адже йдеться не про абстрактну модель людини як учасника колективних дій, а про конкретні шляхи збереження і творення соціальної та громадянської ідентичності у сучасному українському суспільстві.

Дисертаційне дослідження О.С.Поліщука вирізняється як глибокою компетентністю у політологічному, соціологічному, антропологічному дослідженнях феномену колективної дії, так і сміливими і обґрунтованими філософськими узагальненнями і концептуалізацією результатів цих досліджень.

Тема наукового дослідження здійснювалася в рамках теми дослідження наукової школи доктора філософських наук, професора, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПН України В. П. Андрущенка «Соціально-

філософські проблеми розвитку людини, її освіти і культури», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», а також корелюється з концепцією ціннісних та функціональних аспектів системних досліджень суспільства, яку запропонував науковий консультант дисертанта Михайло Іванович Бойченко.

Тема наукового дослідження, таким чином, позначає центральну, на наш погляд, проблему виявлення ролі цінностей у включенні особистості у формуванні та розвитку громадянського суспільства завдяки її участі у колективних діях.

Мета дисертаційного дослідження чітко визначена, а згідно неї коректно сформульовані його об'єкт, предмет і завдання. Дана робота сприяє не лише розкриттю заявленої теми, але у цілому вирізняється філософською аналітичністю у вивченні проблем зростання ролі громадян та їхніх колективних об'єднань у житті сучасного суспільства. Завдяки логічності структурування і аргументованості подачі матеріалу, оригінальній концепції, можна слідом за автором робити в цьому напрямі доволі далекосяжні практичні висновки, які, втім, завдяки своїй науковій обґрунтованості у даній дисертації є цілком реалістичними.

У цьому контексті окремої уваги заслуговують деякі положення наукової новизни. Зокрема, у першому розділі своєї дисертації автор слушно зауважує щодо того, що «що ціннісні параметри колективної дії виступають, щонайменше, у двох основних соціальних функціях: по-перше, вони виражають підстави ангажованості індивідів колективними діями, тобто виступають у якості основної мотиваційної сили стійкого узгодження індивідами своєї поведінки з іншими індивідами; по-друге, ціннісні параметри колективної дії є важливим чинником її узгодження з іншими колективними діями» (друге положення, що виносить на захист). Варто погодитись з автором, що «колективну дію у широкому сенсі слова як поведінковий вимір функціонування соціальних інститутів, тоді як у вузькому значенні саму

колективну дію можна розглядати як особливий соціальний інститут, а саме як інститут соціальної творчості, який найбільш відкрито проявляє свій вплив у сфері громадянського суспільства» (друге положення) З першою частиною останнього твердження ми цілком погоджуємося. Дійсно, нерідко соціальні інститути розглядають як даність, щось надіндивідуальне і навіть практично незалежне від нашої індивідуальної оцінки і впливу. Водночас, усі соціальні інститути виникають як результат колективних дій і є закріпленням успішних колективних дій як зразка для наслідування – з іншого боку, саме завдяки колективним діям соціальні інститути отримують свою необхідну модифікацію і модернізацію або навіть заміну іншими соціальними інститутами. Що стосується розгляду самих колективних дій як соціального інституту, то це положення заслуговує на окрему дискусію. Так, у антропологічному сенсі слова колективна дія дійсно може розглядатися як соціальний інститут, однак навряд чи цей інститут може бути будь-коли замінений якимось іншим інститутом, а тому це соціальний інститут у вищому антропологічному значенні, а не просто вужчому, як зауважує дисертант: завдяки цьому вужчому значенню, на нашу думку, можливе і ширше його осмислення.

Також заслуговує на схвалення звернення автора до проблеми аксіологічного осмислення структури мотивації до колективної дії у другому розділі його дослідження. Дисертант переконливо доводить зв'язок між потребами, цінностями та інтересами людей, додаючи до класичних визначень цих понять той особливий аспект розгляду, який надає тема колективної дії. При цьому дисертант знаходить необхідний баланс між різними ціннісними чинниками колективної дії завдяки її вписуванню у загальну систему соціальних зв'язків: так, автор пояснює, що «ціннісні підстави колективної дії через механізми соціально-інституційного та соціально-системного узгодження цінностей носіїв різних колективних дій виступають одним з основних засобів відтворення та творення основних символічних систем суспільства – від мови та традицій до ідеологій та наукової картини світу сучасного суспільства» (четверте положення).

Третій розділ дисертації заслуговує на увагу завдяки аналізу проблеми суб'єктів та об'єктів колективної дії крізь призму проблематики структурування сучасного суспільства: «колективні дії постають реальною основою нескінченного процесу переструктурування суспільства як сукупності організаційних зусиль з невизначеним кінцевим результатом. Попри визначальний характер формальних груп та організацій у таких організаційних зусиллях, сам суспільний розвиток постає як принципово ателеологічний» (сьоме положення). У дусі сучасного еволюціонізму дисертант відкидає ідею вищого і вічного суспільного ідеалу, однак наголошує на значущості «земних», життєвих цінностей. Так, значну увагу він приділяє аналізу громадянського суспільства, структуру якого він розглядає як результат динамічної взаємодії різних колективів, які і складають громадянське суспільство.

Являє інтерес для вітчизняної науки також здійснені дисертантом у четвертому та п'ятому розділах аналіз і обґрунтування рекомендацій, які уможливають подальший активний розвиток громадянського суспільства в Україні як реалізації проектів утворення колективних дій. Ці рекомендації базуються на новому розумінні ролі колективних дій у створенні соціальної структури суспільства: «спільні цінності носіїв колективної дії створюють передумови для виникнення соціальних спільнот як базової одиниці соціальної структури суспільства. Завдяки своїй конкретизації у колективній дії ці цінності набувають функціональної визначеності – причому одним і тим же цінностям може відповідати кілька колективних дій: або як серія таких дій, або як послідовна зміна взаємопов'язаних колективних дій, або навіть як сукупність альтернативних колективних дій, спрямованих на єдину мету, визначену спільними цінностями» (одинадцяте положення). Ключовим критерієм соціальної значущості колективних дій постає ціннісний критерій, про який дисертант зауважує у дев'ятому пункті висновків до дисертації: «Критерій розрізнення конструктивності та деструктивності колективних дій полягає у таких базових цінностях учасників колективної дії, які мають прями соціально-функціональні наслідки».

Слідом за дисертантом варто визнати пріоритетною роль культури колективної дії у її соціальній успішності. Так у дванадцятому пункті висновків дисертант зауважує: «...соціально-філософська теорія колективної дії сполучає виконання своїх теоретичних та практичних завдань щодо розвитку такої дії завдяки дослідженню її ціннісних засад та укоріненості в культурі. Культура може як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство, як сприяти, так і перешкоджати втіленню у життя нових взірців і моделей людської поведінки. Як сукупність значень, цінностей і норм суспільства в цілому чи певної соціальної групи, культура бере участь у виробленні ідентичностей, легітимізуючи та репрезентуючи їх у суспільному середовищі. Саме культура консолідує людей, спрямовує їх колективну дію у напрямі того, що вважає справжнім, правильним, справедливим, важливим, корисним, «своїм», а що – ілюзорним, неправдивим, некоректним, «чужим»). Дійсно, колективні дії можуть бути організовані на зовсім різних засадах і цінностях. Якщо згадати тоталітарні режими, то вони намагалися досягнути якнайвищої функціональності колективних дій, колективні дії самі по собі розглядалися як щось істинне, прекрасне і добре саме по собі, незалежно від того, що вони несли особистості. У такій настанові тоталітарні режими доволі швидко перейшли від культурної революції та соціальної модернізації до масових репресій щодо тих, хто ухилявся від таких колективних дій, які були офіційно визнані як суспільно правильні і корисні. Тим самим нищилася сама культура колективної дії, адже колективна дія може розраховувати на успіх лише тоді, коли вона приваблює особистість, а не залякує і гнітить її. Значною мірою цим сюжетам присвячено останній, шостий розділ дисертації.

Дана докторська дисертація презентує попри звернення автора до декількох філософських традицій, а також творче використання у ній результатів здійснення досліджень різних спеціальних гуманітарних та соціальних наук, а відповідно й складність дослідницького завдання, доволі простий і доступний спосіб викладу авторських позицій. Це є великою заслугою автора, адже ця простота є результатом філософських узагальнень, які

сприяли виявленню спільної сутності у тих елементах, які утворюють єдину багатовимірну структуру предмету дослідження. Слід звернути увагу на достатню наукову обґрунтованість та вагомість авторських висновків, що підкреслює фундаментальність та концептуальну новизну підходу у вирішенні обраної проблематики. Таким чином, дисертаційна робота відзначається ретельно науково опрацьованим змістом, логічним структурним викладом, узгодженістю концепції і висновків.

Дослідження О.С.Поліщука має свою теоретичну і практичну цінність, яка полягає у тому, що воно уточнює методологічні засади аналізу колективних дій як основи утворення громадянського суспільства та держави, визначає їхні ціннісні засади, роль у суспільному структуруванні. Визначено співвідношення в людині «колективного» і «приватного», «громадянського» і «особистого», їх роль у прийнятті значимого для колективу рішення, участі людини у політичних та громадянських процесах. В дисертації проаналізовані особливості процесу демократизації суспільного життя в незалежній Україні, виявлені міра свободи і відповідальності людини не лише як громадянина і особистості, але і як учасника громадянських, професійних та інших колективних об'єднань. Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема при читанні курсів з соціальної філософії, політичних та правових наук, соціології та культурології. На їх основі може бути розроблений спеціальний курс для студентів гуманітарних спеціальностей. Матеріали дослідження можуть бути корисними для формування планів та заходів суспільно-політичної практики та виховної роботи з молоддю та студентами.

Результати наукового дослідження, основні концептуальні ідеї та висновки, сформульовані в дисертації, належним чином відображені у наукових публікаціях автора, у тому числі наукометричних та закордонних періодичних виданнях з філософії, пройшли достатню апробацію і доповідались на міжнародних науково-практичних конференціях.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження в цілому, слід все ж висловити кілька зауважень та побажань.

По-перше, при аналізі колективної дії автору слід було би більше уваги звернути на феномен авторитету. Зокрема, йдеться про роль авторитету тієї особистості чи особистостей, які очолюють колектив або, в усякому разі, є його неформальними лідерами. Взагалі, важко уявити собі колективну дію без лідера, який явно чи неявно веде за собою інших учасників цієї колективної дії. Колективний суб'єкт не є гомогенним, на нашу думку, він завжди має внутрішню соціальну ієрархію – більш або менш розвинену. У дисертації цей аспект внутрішньої організації колективної дії більшою мірою представлено через негативну його версію – а саме на прикладі аналізу ролі патрона у клієнтелі. Водночас, таке патологічне викривлення здорової функції авторитету у соціальних взаєминах не дозволяє скласти належне враження про вагому позитивну роль лідера у колективі.

По-друге, у дисертації практично відсутній аналіз поняття соціальних чеснот. Окрім згадки про громадянські чесноти на с. 338, спеціально це поняття не аналізується. Ситуативне звернення до окремих соціальних чеснот у роботі наявне, зокрема цілий підрозділ присвячено толерантності, однак системно це поняття не розкрито у контексті проблематики колективної дії. Водночас, на нашу думку, аналіз чеснот, які сприяють успішному включенню особистості до колективної дії, значно посприяв би обґрунтуванню базової концепції дисертації.

По-третє, варто було би приділити темі децентралізації більше місця у дисертації – можливо навіть спеціальний підрозділ. Тоді як автор протягом усього дослідження активно звертається до теми життя громад, місцевого самоврядування, тему децентралізації згадує лише двічі – на с. 273 та 377 дисертації. На нашу думку, більш зосереджений аналіз теми децентралізації посилив би аргументацію автора щодо практичної значущості його дослідження.

По-четверте, варто зробити зауваження редакційного характеру щодо деяких особливостей авторського стилю викладу. В цілому цей стиль є цілком академічним, однак, час від часу зустрічаються певні огріхи, які, втім, не заважають розумінню логіки викладу та виявленню смислу окремих положень. Так, у дисертації подекуди зустрічаються незначні повтори при викладі базових ідей теорії колективної дії. Особливо це стосується посилань на положення теорії Менкура Олсона та огляду тих праць, які автор використовував при аналізі того чи іншого аспекту колективної дії. Також зрідка зустрічаються друкарські помилки.

Та загалом, висловлені критичні зауваження не позбавляють теоретичної вагомості дисертаційного дослідження Олександра Сергійовича Поліщука. Друковані праці дисертанта широко розкривають різні аспекти поставленої проблеми, виявляють її актуальність і суспільну значущість. Дисертаційна робота виконана на належно високому науковому, методологічному рівні, винесені на захист положення є дійсно новим внеском в сучасні соціально-філософські студії. Не викликає сумніву й те, що філософська позиція автора знайде подальшу розробку не лише в його наступних науково-теоретичних пошуках, але і в практичній діяльності, спрямованій на удосконалення організації колективних дій та утворення на цій основі стійких колективів та спільнот через свідому і цілеспрямовану діяльність особистостей, вмотивованих колективістськими цінностями. Важливим є і те, що викладена в дисертації аргументація становитиме вагомий внесок у викладення нормативних курсів з соціальної філософії, філософії права, філософії політики, інших філософських дисциплін, а також конкретних соціальних та гуманітарних наук, таких як політологія, соціологія, економіка, історія та інших. Матеріали даного дисертаційного дослідження дають також змогу дослідити міждисциплінарний зв'язок між науковими розробками різних соціальних та гуманітарних наук.

В цілому, уважне вивчення дисертаційного дослідження Олександра Сергійовича Поліщука на тему «Ціннісні засади колективної дії у сучасному

суспільстві (філософський аналіз)» дає підстави стверджувати, що за своїм жанром, дотриманням предметного поля та методології спеціальності «соціальна філософія та філософія історії», незаперечною науковою новизною воно відповідає вимогам ДАК МОН України. Текст дисертації та автореферату відповідають пунктам 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів і вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, а сам Поліщук Олександр Сергійович цілком заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – «соціальна філософія та філософія історії».

Доктор філософських наук, професор,

декан Черкаського факультету

Національного університету

«Одеська юридична академія»

В.С. Богданов